

Ετερολογίες

Περιοδική Έκδοση Κοινωνικής Θεωρίας και
Έρευνας για το Δίκαιο

Τρόπος Παραπομπής:

Μ. Chrulew, «Τα ζώα ως βιοπολιτικά υποκείμενα.», μτφρ:
Μάκης Κακολύρης, Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής
θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο, τεύχος 4, Δεκέμβριος 2024,
70-89.

Προσβάσιμο σε:

<https://eterologies.com/2024/12/24/animalsasbiopoliticalsubjects/>

Τα ζώα ως βιοπολιτικά υποκείμενα

Του **Matthew Chrulew**

Ερευνητής στο Πανεπιστήμιο Curtin του Περθ της Αυστραλίας.

Μετάφραση: **Μάκης Κακολύρης**

Αναπληρωτής καθηγητής Σύγχρονης Ηπειρωτικής Φιλοσοφίας, Τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ.

Κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης το 1965, ο Alain Badiou ζήτησε από τον Michel Foucault να πει τη γνώμη του για την ψυχολογία των ζώων. Κάποια στιγμή δήλωσε ότι, «όταν ένας ψυχολόγος μελετά τη συμπεριφορά ενός αρουραίου σε έναν λαβύρινθο, αυτό που προσπαθεί να καθορίσει είναι η γενική μορφή συμπεριφοράς που θα μπορούσε να ισχύει τόσο για έναν άνθρωπο όσο και για έναν αρουραίο· το ζήτημα είναι πάντα τι

μπορεί να γίνει γνωστό σχετικά με τον άνθρωπο».¹ Ο Foucault περιλαμβάνει εδώ τις επιστήμες της συμπεριφοράς και του νου των ζώων στο πλαίσιο της αναπτυσσόμενης γενεαλογίας του για τις επιστήμες του ανθρώπου ως καθεστώτα γνώσης και εξουσίας που αντικειμενοποιούν και υποτάσσουν το ανθρώπινο υποκείμενο.² Υπάρχει βέβαια μεγάλο μέρος αλήθειας στη δήλωση του Foucault: οι πρακτικές και οι λόγοι της ψυχολογίας των ζώων, της βιολογίας των ζωολογικών κήπων, της ηθολογίας και των συναφών πεδίων αποτελούν αναγνωρίσιμα μέρη της «ανθρωπολογικής μηχανής» με την οποία παράγεται και ορίζεται ο άνθρωπος σε σχέση με το μη ανθρώπινο ζώο.³ Στον βαθμό όμως που η προσοχή του Foucault στράφηκε προς τις επιστήμες του ανθρώπου, παρέβλεψε τα εκτεθειμένα ζώα που είναι υποκείμενα και αντικείμενα τέτοιων πειραμάτων –και που ρητορικά καταδεικνύονται εδώ από τον παροιμιώδη εργαστηριακό αρουραίο σε έναν λαβύρινθο– η απάντηση αυτή υποδεικνύει επίσης τον συνολικό ανθρωποκεντρισμό που μοιράστηκε με τους περισσότερους φιλοσόφους της γενιάς και

* «Animals as Biopolitical Subjects», στο Matthew Chrulew & Dinesh Wadiwel (επιμ.), *Foucault and Animals*, Λάιντεν / Βοστώνη: Brill 2017, 221-238.

¹ M. Foucault, «Philosophy and Psychology», στο *Aesthetics, Method, and Epistemology: Essential Works of Foucault, 1954-1984*, τόμος 2, επιμ. James Faubion, Λονδίνο: Penguin Books, 2000, 249-259 (256).

² M. Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, επιμ. Θανάσης Λάγιος, Αθήνα: Πλέθρον, 2022.

³ G. Agamben, *Το ανοιχτό: Ο άνθρωπος και το ζώο*, μτφρ.-επίμετρο Παναγιώτης Τσιαμούρας, Αθήνα: Κυαναυγή, 2021.

του κύκλου του, έναν ανθρωπισμό του είδους [species humanism] που επιβίωσε παράλληλα, και ίσως ακόμη και να υποστήριξε, τον περίφημο αντι-ανθρωπισμό του.

Ωστόσο, απαλλαγμένη από αυτόν τον λανθάνοντα ανθρωποκεντρισμό, η σκέψη του Foucault προσφέρει απαραίτητα εργαλεία για την ανάλυση όχι μόνο των φυσικών και βιολογικών επιστημών, αλλά και των σχέσεων ανθρώπου-ζώου ευρύτερα. Ακόμη κι αν η πειραματική σκιαγράφηση της συμπεριφοράς των ζώων είναι «πάντα ένα ερώτημα για το τι μπορεί να γίνει γνωστό σχετικά με τον άνθρωπο», δεν είναι μόνο αυτό· είναι, μάλιστα, αμεσότερα, μια άσκηση παραγωγής γνώσης για τα ζωικά υποκείμενα, γνώση που στηρίζεται και με τη σειρά της βοηθά στην παραγωγή και την εκλέπτυνση τεχνολογιών εξουσίας πάνω σε αυτά τα ζώα. Κατά τη διάρκεια της ίδιας συνέντευξης, ο Foucault έκανε κάποιες παρατηρήσεις που συνοψίζουν σε ένα ορισμένο βαθμό το κριτικό του σχέδιο στο σύνολό του: «Δεν νομίζω ότι η ψυχολογία μπορεί ποτέ να αποσυνδεθεί από ένα συγκεκριμένο κανονιστικό πρόγραμμα. [...] Κάθε ψυχολογία είναι μια παιδαγωγική, κάθε αποκρυπτογράφηση είναι μια θεραπευτική: δεν μπορείς να

γνωρίσεις χωρίς να μετασχηματίσεις».⁴ Οι παρατηρήσεις αυτές θα μπορούσαν εξίσου να εφαρμοστούν στην ψυχολογία των ζώων και στις συναφείς επιστήμες: έστω και με ουσιαστικά διαφορετικούς τρόπους, είναι και αυτές αδιαχώριστες από κανονιστικά και μετασχηματιστικά προγράμματα. Βέβαια, οι επιστήμες αυτές λαμβάνουν ευκολότερα ως φυσικά τα συμπεριφορικά και βιολογικά κανονιστικά πρότυπα [norms] που οι ίδιες προσδιορίζουν και παράγουν. Αλλά όσο κι αν αρνούνται ή απαλείφουν τους μετασχηματισμούς που συνοδεύουν την παραγωγή της γνώσης τους, κάθε επιστήμη των ζώων είναι ένας χώρος εκγύμνασης, κάθε εργαστήριο ένα τσίρκο, κάθε ζωολογικός κήπος ένα θέατρο. Τίποτα δεν μας εμποδίζει να στρέψουμε τις αρχαιολογικές και γενεαλογικές μεθόδους μέσω των οποίων ο Foucault διατύπωσε την καχυποψία του για τις επιστήμες του ανθρώπου στις επιστήμες της βιολογίας των ζώων και στους τρόπους τους να καθυποτάσσουν.

Πράγματι, για να εξηγήσουμε σωστά τις σχέσεις ανθρώπου-ζώου σήμερα, πρέπει να κατανοήσουμε τα ζώα ως βιοπολιτικά υποκείμενα με την πλήρη φουκωική έννοια του όρου. Ελάχιστοι

⁴ Foucault, «Philosophy and Psychology», 255.

θεωρητικοί της βιοεξουσίας ασχολούνται με την υποκειμενικότητα των ζώων – για να μην αναφέρουμε την υποκειμενοποίηση των ζώων. Οι περισσότερες περιγραφές της βιοεξουσίας έχουν να κάνουν, βέβαια, με τη ζωοποίηση ή βιολογικοποίηση της ανθρώπινης πολιτικής, με το πολιτικό στοίχημα της ζωής του είδους, και αγνοούν σε μεγάλο βαθμό τα ίδια τα ζώα.⁵ Όσες ασχολούνται με τις ζωές των μη ανθρώπινων ζώων συχνά τα θεωρούν κυρίως ως γυμνές ζωές και τρωτά σώματα, τους μηχανοποιημένους, αντικειμενοποιημένους και υποταγμένους στόχους της ανθρώπινης βίας. Έτσι, οι κατά τα άλλα στιβαρές εξηγήσεις για το πώς τα ζώα υπόκεινται στην πειθαρχία και τη βιοεξουσία τείνουν να παρακάμπτουν ή να αποφεύγουν το ζήτημα της υποκειμενικότητας των ζώων. Ωστόσο, είναι ακριβώς αυτή η διάσταση – η υποκειμενοποίηση των μη ανθρώπινων ζώων από διάφορους μηχανισμούς εξουσίας/γνώσης – που διακρίνει τις σύγχρονες σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και ζώων.

⁵ M. Chrlew, «Animals in Biopolitical Theory: Between Agamben and Negri», *New Formations* 76 (2012): 53-67.

1. Foucault, περατότητα και υποκειμενικότητα των ζώων

Δύο σχετικά άγνωστα κείμενα υποστηρίζουν ότι η αναγνώριση της υποκειμενικότητας των ζώων είναι στην πραγματικότητα ένα σημαντικό, αν και κάπως άρρητο, επακόλουθο των γραπτών του Foucault. Στη μονογραφία του, ο Saïd Chebili διερευνά τις μορφές ζωικότητας σε όλο το έργο του Foucault, σε σχέση με την εξουσία, την τρέλα, τους λογοτεχνικούς λαβύρινθους του Raymond Roussel, και τη ζωή, την εργασία και τη γλώσσα του «εμπειρικού-υπερβατολογικού διπλού» που είναι ο «άνθρωπος». Ρωτάει: «Αναπτύσσει ο Foucault έναν προβληματισμό για το ίδιο το ζώο; Η ζωικότητα χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον ως σχήμα».⁶ Παρ' όλα αυτά, είναι σαφές ότι τα ζώα, όπως και οι άνθρωποι, υπόκεινται στην πειθαρχία και τη βιοεξουσία: «η βιοπολιτική [...] διαπερνά κάθε λεπτομέρεια της ζωής του πληθυσμού. Ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και των ανθρώπων με τα άλλα είδη, ασκώντας τις ίδιες τεχνικές καθυπόταξης και ελέγχου. Όλη η ζωή υπόκειται σε αυτήν τη βιοπολιτική [...]».⁷ Για τον Chebili, ο Foucault δεν αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως κάτι εξαιρετικό, που αντιπαράτίθεται δογματικά σε μια περισταλτική έννοια ζωικής

⁶ S. Chebili, *Figures de l'animalité dans l'œuvre de Michel Foucault*, Παρίσι: L'Harmattan, 1999, 140.

⁷ Στο ίδιο, 141.

ζωής που καθοδηγείται από τα ένστικτα: «Ο Foucault δεν αφήνει τον εαυτό του να δελεαστεί από την ολέθρια εναλλακτική της συνέχειας ή της ασυνέχειας μεταξύ ανθρώπου και ζώου, η οποία ανταποκρίνεται σε ιδεολογικές και ασταθείς επιχειρηματολογικές χρήσεις... [και] καταλήγει σε μια απορία».⁸ Αντίθετα, ο Foucault εξετάζει την πολιτικοποίηση του έμβιου, η οποία περιλαμβάνει τόσο τα ζώα όσο και τον «άνθρωπο», ένα ανθρώπινο ον του οποίου το γλωσσικό προνόμιο δεν συνεπάγεται την κυριαρχία του, αλλά απλώς και μόνο το καταδικάζει περαιτέρω στην περατότητα.

Ο Chebili υποστηρίζει ότι, ως αποτέλεσμα αυτής της προβληματοποίησης της ζωής ως τέτοιας, η σκέψη του Foucault οδηγεί τελικά στο ζήτημα της υποκειμενικότητας των ζώων: «Πράγματι, από την πλευρά του, φυσικά και έχει [το ζώο] μια αναπαράσταση του κόσμου που κατοικείται από ζώα. [...] Ο άνθρωπος εμφανίζεται σε ένα εντελώς ζωόμορφο σύστημα. Το ζώο αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ζωοποιώντας τον. Αυτή η σχετικά νέα προσέγγιση μας επιτρέπει να θεωρήσουμε το ζώο ως υποκείμενο της εμπειρίας του».⁹ Ο Chebili συνεχίζει τοποθετώντας τον Foucault ως τον τελευταίο που τραυμάτισε

τον δυτικό ναρκισσισμό:

Ο Foucault, για δύο τουλάχιστον λόγους –την αναγνώριση της ζωικότητας του ανθρώπου και την ενδεχομενικότητά του– προκάλεσε ένα τέταρτο ναρκισσιστικό τραύμα στο άτομο. Ο Foucault τοποθετείται στη γραμμή του Κοπέρνικου [...], του Δαρβίνου [...] και του Φρόυντ [...]. Ο Foucault, [...] διαστίζοντας τον λόγο του με αστείρευτο γέλιο, γκρέμισε τον άνθρωπο από το βάθρο του, προσδιορίζοντας τα κουσούρια του και αφαιρώντας του την προνομιακή θέση που διεκδικεί στο σύμπαν».¹⁰

Επομένως, για τον Chebili, η ενασχόληση με το πεδίο και το πρόβλημα της ζωικής υποκειμενικότητας είναι, ένα αναπόφευκτο και βαθιά ενοχλητικό αποτέλεσμα της φιλοσοφίας του Foucault, στον βαθμό που εκθέτει την ενδεχομενικότητα του θετικού ανθρώπινου υποκειμένου και ανιχνεύει τη νεωτερική πολιτικοποίηση όλης της ζωής, ανθρώπινης και ζωικής.

Ο Dominique Lestel θεωρεί επίσης ότι η φουκωική αρχαιολογία του «ανθρώπου» ανοίγει το ζήτημα του ζωικού υποκειμένου.

⁸ Στο ίδιο, 146.

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Στο ίδιο, 148.

Στο βιβλίο του για τα ενικά ζώα –δηλαδή για ζώα που επιδεικνύουν ικανότητες που δεν συναντώνται κατά τα άλλα στο είδος τους– ο Lestel προτείνει μια πολυεπίπεδη αντίληψη της ζωικής υποκειμενικότητας: «το ζώο δεν είναι ούτε αντικείμενο ούτε μηχανή [...] το ζώο ανταποκρίνεται. Ως εκ τούτου, απαιτείται διαπραγμάτευση. Η αξιοπιστία της μηχανής είναι μηχανική, εκείνη του ζώου είναι εμπρόθετη».¹¹ Αυτή η φαινομενολογική αναγνώριση της ανταποκρισιμότητας και της προθετικότητας οδηγεί σε μια ανάλυση της υποκειμενικότητας των ζώων που είναι τόσο εννοιολογική όσο και εμπειρική: «Όλα τα ζώα μπορούν να θεωρηθούν ως “υποκείμενα”, όπως κατέδειξε ο Jakob von Uexküll και ορισμένοι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, τονίζοντας το γεγονός ότι ένα έμβιο ον [...] προσανατολίζεται στον κόσμο μέσω “νοημάτων” που ερμηνεύει διαρκώς».¹² Ο Lestel, ωστόσο, διακρίνει μεταξύ «αδύναμων υποκειμένων», «[το] ζωικό υποκείμενο σε ένα φυσικό περιβάλλον», και «ατόμων», δηλαδή «ενός πλάσματος που έχει μια προσωπικότητα που το διακρίνει από τα άλλα».¹³ Ο ορισμός του ατόμου επιφυλάσσεται έτσι για ιδιαίτερα, διακριτά ζώα, όπως μεταξύ μαμπαίνων, χιμπαντζήδων και

ελεφάντων. Η σχετική ελευθερία και η εξηγήσιμη συμπεριφορά τους είναι σημαντική: «Τα ζώα αυτά δεν συμπεριφέρονται στην τύχη ή ντετερμινιστικά».¹⁴

Ο Lestel προβαίνει σε μια περαιτέρω διάκριση, αυτή τη φορά προσδιορίζοντας ενικά ζώα που, σε υβριδικές κοινότητες που περιλαμβάνουν ανθρώπους και άλλα είδη, μπορούν να θεωρηθούν ως πρόσωπα. Αναρωτιέται:

Αλλά τι είναι ένα ζωικό υποκείμενο; Τι σημαίνει να είσαι άτομο ή πρόσωπο μέσα σε μια κοινότητα που αποτελείται επίσης από πρόσωπα ή άτομα διαφορετικής φύσης; Το ζώο μπορεί να είναι υποκείμενο σε μια τέτοια κοινότητα, αλλά σίγουρα βρίσκεται ανάμεσα σε ανθρώπινα υποκείμενα, τα οποία διαφέρουν σημαντικά από αυτό. Κατά τη γνώμη μου, αυτή είναι η πραγματική επιστημονική επανάσταση στην επιστήμη των ζώων τα τελευταία είκοσι χρόνια: ο άνθρωπος δεν είναι πλέον το μοναδικό υποκείμενο στο σύμπαν. Επιπλέον, υπάρχουν μη ανθρώπινα υποκείμενα που μπορούν να γίνουν άτομα ή πρόσωπα. Μετά τον Κοπέρνικο (ο

¹¹ D. Lestel, *L'Animal singulier*, Παρίσι : Editions du Seuil, 2004, 27.

¹² Στο ίδιο, 35. Περισσότερα για την επιστημονική και φιλοσοφική αναγνώριση της υποκειμενικότητας των ζώων, βλ. D. Lestel, *Les Origines animales de la*

culture, Παρίσι : Flammarion, 2003, 235- 297· D. Lestel, «Portrait de l'animal comme sujet», *Revue de synthèse* 4:1 (1999):139-64·

¹³ Lestel, *L'Animal singulier*, 35.

¹⁴ Στο ίδιο, 38.

άνθρωπος δεν είναι πλέον το κέντρο του σύμπαντος), τον Δαρβίνο (ο άνθρωπος είναι ζωικό είδος), τον Φρόυντ (ο άνθρωπος είναι παιχνίδι του ασυνειδήτου του), συναντάμε τώρα ένα τέταρτο τραύμα στον ανθρώπινο ναρκισσισμό.¹⁵

Ακολουθεί μια μακρά ανάλυση του ζητήματος της υποκειμενικότητας των ζώων, όπου εξετάζονται τόσο χοντροκομμένες όσο και εκλεπτυσμένες ενστάσεις, μεθοδολογικά ζητήματα ερμηνείας και οντολογικά ζητήματα βιολογικής και πολιτισμικής υποκειμενοποίησης. Βασιζόμενος λεπτομερώς σε ηθολογικές περιγραφές της συμπεριφοράς, της νοημοσύνης και της κουλτούρας των ζώων, ο Lestel προσφέρει μια διαφοροποιημένη περιγραφή της ποικιλομορφίας, της δημιουργικότητας και της ατομικότητας πολλών και διαφόρων ειδών ετερόνομων ζωικών υποκειμένων που παράγονται σε ποικίλες καταστάσεις, ιδίως σε προσωπικές και συχνά παθιασμένες σχέσεις με ποικίλους άλλους, μέσα από διαδικασίες εξιστόρησης, ερμηνείας και αλληλεπίδρασης. Υποστηρίζει ότι, ενώ τα ζώα δεν είναι μηχανές αλλά υποκείμενα, δεν είναι υποκείμενα με τον ίδιο τρόπο που είναι οι άνθρωποι·

¹⁵ Στο ίδιο, 59-60. Μεταφρασμένο στα αγγλικά από τον Hollis Taylor, στο D. Lestel, «The Question of the Animal Subject: Thoughts on the Fourth Wound to Human Narcissism», μτφρ. Hollis Taylor, *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 19:3 (2014): 113-125 (114).

ωστόσο, μπορεί να θεωρηθεί ότι αναπτύσσουν μοναδικούς και σημαντικούς τρόπους υποκειμενικότητας και εσωτερικότητας, ιδίως σε στενή επαφή με ανθρώπους συγκατοίκους και ερευνητές.

Ολοκληρώνοντας το επιχείρημά του, ο Lestel συνδέει την αυξανόμενη αναγνώριση της υποκειμενικότητας των ζώων με τη νιτσεϊκή θέση του Foucault για τον θάνατο του ανθρώπου: «Ο Michel Foucault πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη, και η κληρονομιά του είναι ιδιαίτερα γόνιμη σε ό,τι αφορά τη ζωικότητα. Η εποχή του τέλους του υποκειμένου σηματοδοτεί στην πραγματικότητα εκείνη του πολλαπλασιασμού του. Τα ζώα είναι πράγματι υποκείμενα [...]». ¹⁶ Αυτός ο πολλαπλασιασμός των υποκειμένων αναφέρεται, μεταξύ άλλων, τόσο στην επιστημονική αναγνώριση των άγριων ζώων ως κοινωνικών και πολιτισμικών υποκειμένων από τις μελέτες πεδίου της ηθολογίας, όσο και στην πολιτική και νομική αναγνώριση νέων μορφών ζωικών υποκειμένων που παράγονται μέσα στις ανθρώπινες κοινότητες. Όπως και ο Chebili, λοιπόν, ο Lestel θεωρεί ότι η σκέψη του Foucault

¹⁶ Στο ίδιο, 78. Μεταφρασμένο στα αγγλικά από τον Hollis Taylor, στο Lestel, «The Question of the Animal Subject», 121.

συνεπάγεται ένα τραύμα στον ανθρωπιστικό ναρκισσισμό όχι μόνο με την αμφισβήτηση της βεβαιότητας του ίδιου του Ανθρώπου, αλλά και με την τοποθέτηση του αποδυναμωμένου ανθρώπινου όντος που απομένει ανάμεσα σε ένα ζωντανό πλήθος εξίσου πεπερασμένων και ενικών μη ανθρώπινων υποκειμένων.

Η υποκειμενικότητα των ζώων μπορεί, επομένως, να κατανοηθεί επωφελώς μέσα σε ένα φουκωικό πλαίσιο. Ο πολλαπλασιασμός της έρχεται στον απόηχο του θανάτου του ανθρώπου. Ωστόσο, ενώ η αναγνώριση των ζώων ως υποκειμένων προσφέρει μια αναγκαιότητα διόρθωση σε μια μακρά ιστορία ανθρωπιστικού εξαιρετισμού και καρτεσιανού αναγωγισμού, αυτή η κατανόηση από μόνη της είναι ελλιπής και, πράγματι, ζωοπολιτικά απρόσφορη. Τα ζώα δεν είναι μόνο υποκείμενα εμπειρίας με τη φαινομενολογική ή ζωοσημειοτική έννοια, ούτε απλώς επιδεκτικά πόνου και ηθικής ενασχόλησης· υπόκεινται στην εξουσία, υποκειμενοποιούνται και κυβερνώνται μέσω αυτής. Η υποκειμενικότητα των ζώων είναι στην πραγματικότητα ο τόπος μιας σημαντικής μάχης, επικράτεια όχι μόνο γνώσης αλλά και διειδικών σχέσεων εξουσίας και αντίστασης και τρόπων κανονιστικής παρέμβασης και μετασχηματισμού. Πράγματι, ένα εξέχον στοιχείο της εγγραφής των ζώων στους μηχανισμούς της βιοεξουσίας

σήμερα είναι ότι επενδύονται, όχι απλώς ως σώματα, αλλά ως διακριτά βιοπολιτικά υποκείμενα που μπορούν να γνωσθούν ως τέτοια.

2. Υποκειμενικότητα των ζώων και βιοεξουσία: Η περίπτωση του ζωολογικού κήπου

Μπορούμε να θέσουμε το ζήτημα της υποκειμενικότητας των ζώων με όρους Foucault, επανεξετάζοντας το ύστερο κείμενό του «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία». Αυτό θα απαιτήσει, φυσικά, να επεκτείνουμε την ελάχιστη οντολογία του, προκειμένου να συμπεριλάβουμε διαφορετικής φύσης και καλλιέργειας μη ανθρώπινα πρόσωπα μαζί με «πράγματα» και «ανθρώπους», και να προχωρήσουμε πέρα από την εστίασή του στην ανθρώπινη πολιτική, ώστε να εξετάσουμε το εύρος των ζωοπολιτικών σχέσεων με άλλους που είναι ζώα μέσα σε κοινότητες πολλών ειδών. Ωστόσο, δεν υπάρχουν παρά μόνο ελάχιστα εμπόδια στη θεώρησή του που μας εμποδίζουν να κάνουμε κάτι τέτοιο. Ο Foucault δηλώνει στην αρχή του κειμένου ότι στόχος τού έργου του ήταν «να παραγάγει μια ιστορία των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους, στην

κουλτούρα μας, τα ανθρώπινα όντα γίνονται υποκείμενα».¹⁷ Περιγράφει συνοπτικά «τρεις τρόπους αντικειμενοποίησης» που κάνουν αυτή τη δουλειά της διαμόρφωσης υποκειμένων: αυτούς των ανθρωπιστικών επιστημών, των διαιρετικών πρακτικών και των πρακτικών του εαυτού. Προτείνει να αναλυθούν οι σχέσεις εξουσίας εστιάζοντας στην αντίσταση και τον αγονισμό.¹⁸ Εκτός από τους αγώνες ενάντια σε μορφές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, ο Foucault αναδεικνύει την απαραμείωτη επικράτεια των αγώνων κατά της υποταγής και της καθυπόταξης. Το ότι η υποκειμενικότητα είναι αυτό που διακυβεύεται στις σχέσεις εξουσίας είναι εμφανές στις «δύο σημασίες της λέξης «υποκείμενο»: υποκείμενο υποταγμένο στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξάρτησης, και υποκείμενο προσκολλημένο στη δική του ταυτότητα μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας. Στις δύο αυτές περιπτώσεις η λέξη αυτή υποδηλώνει μια μορφή εξουσίας που καθυποτάσσει και καθιστά κάποιον υποτελή».¹⁹

Ενώ είναι σαφές ότι οι σχέσεις ανθρώπου-ζώου πολύ συχνά

παίρνουν μορφή κυριαρχίας και εκμετάλλευσης,²⁰ υπάρχει μια σημαντική διάσταση της υποταγής των ζώων που αξίζει να διερευνηθεί, όπου η ίδια η υποκειμενικότητά τους αποτελεί αντικείμενο και διακύβευμα της εξουσίας. Αν ο Foucault αντιλαμβάνεται τη βιοεξουσία ως τον πολλαπλασιασμό της ποιμενικής εξουσίας πέρα από το εκκλησιαστικό εργαστήριο που πήρε ως πρότυπό του τη σχέση των ανθρώπων βοσκών με τα κοπάδια τους των ζώων, αυτή η εξουσία σήμερα έχει επιστρέψει σε μεγάλο βαθμό στις ζωές των ζώων, ενασχολούμενη σε βάθος με μη ανθρώπινα σώματα και ψυχές, είτε ως άτομα είτε ως εκπρόσωποι του είδους τους. Από τα εθνικά πάρκα και τα καταφύγια μέχρι τους ζωολογικούς κήπους και τα εργαστήρια, από τα αστικά κέντρα και τις κατοικίες μέχρι τις παρυφές της υπαίθρου και τα βάθη των ωκεανών, από τα κέντρα προστασίας και αποκατάστασης μέχρι και τις εργοστασιακές φάρμες και τα σφαγεία, τα ζώα κυβερνώνται σήμερα σύμφωνα με τους ίδιους στόχους αυτής-της-επίγειας σωτηρίας με τον ανθρώπινο πληθυσμό, όπως «υγεία, ευημερία

¹⁷ Μ. Φουκό, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στο ίδιο, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ.-σχόλια Λίλα Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον, 1991, 75 (μτφρ. ελαφρώς τροποποιημένη).

¹⁸ «Ανταγωνισμός» στο πρωτότυπο. Ο συγγραφέας λανθασμένα χρησιμοποιεί τη λέξη «ανταγωνισμός» αντί για το ορθό «αγνισμό». Γράφει σχετικά ο Φουκό στο ίδιο κείμενο: «Αντί για ουσιώδη “ανταγωνισμό”, θα

άξιζε περισσότερο να μιλάμε για “αγνισμό” —μια σχέση αμοιβαίας παρότρυνσης και συγχρόνως αγώνα» (Στο ίδιο, 94).

¹⁹ Στο ίδιο, 81.

²⁰ Βλ., για παράδειγμα, B. Noske, *Beyond Boundaries*, Λονδίνο: Black Rose Books, 1997.

[...], ασφάλεια, προστασία από τα ατυχήματα».²¹ Και όπως και με τη διακυβέρνηση των «ανθρώπων» ως «ζωντανών», αυτή η ποιμαντική εξουσία ασκείται από ένα σύνολο ιερατικών λειτουργιών – επιστήμονες, φροντιστές ζωολογικών κήπων, διαχειριστές άγριας ζωής και άλλους ειδικούς – που κυβερνούν τη ζωή των ζώων με το να «δομ[ούν] το ενδεχόμενο πεδίο δράσης των άλλων».²²

Ίσως το προφανέστερο παράδειγμα υποκειμενικότητας των

ζώων που γίνεται αντικείμενο βιοπολιτικής εξουσίας/γνώσης είναι ο ζωολογικός κήπος μετά τον βιολογικό εκσυγχρονισμό του.²³ Πολύ συχνά αναλύεται μόνο η υποκειμενοποίηση των επισκεπτών μέσω των εκθεμάτων των ζωολογικών κήπων ως περιβαλλοντικών πολιτών, παρόλο που η βιοπολιτική υποκειμενοποίηση των αιχμάλωτων ζώων έχει καταστεί επίσης κεντρικό στοιχείο της λειτουργίας των ζωολογικών κήπων κατά τον εικοστό αιώνα. Ο διευθυντής του ελβετικού ζωολογικού κήπου Heini Hediger²⁴ αποτελεί μια εμφανή φυσιογνωμία αυτής

²¹ Φουκό, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», 84.

²² Στο ίδιο, 93.

²³ Βλ. M. Chrulaw, «From Zoo to Zoöpolis: Effectively Enacting Eden», στο *Metamorphoses of the Zoo: Animal Encounter after Noah*, επιμ. Ralph R. Acampora, Lanham: Lexington Books, 2010, 193-219.

²⁴ Ο Heini Hediger (Χάινι Χέντιγκερ, 1908-1992) ήταν Ελβετός βιολόγος, γνωστός για το έργο του στην προξημική (proxemics: αλληλένδετες παρατηρήσεις και θεωρίες για τη χρήση του χώρου) της συμπεριφοράς των ζώων, ενώ θεωρείται «πατέρας της βιολογίας των ζωολογικών κήπων». Ο Hediger υπήρξε διευθυντής του ζωολογικού κήπου Dählhölzli (1938-1943) και των ζωολογικών κήπων της Βασιλείας (1944-1953) και της Ζυρίχης (1954-1973). Το 1942 ο Hediger ανέπτυξε την επιστήμη των άγριων ζώων που φυλάσσονται υπό τη φροντίδα του ανθρώπου και δημοσίευσε την ιδέα του για έναν νέο, ειδικό κλάδο της βιολογίας, τη «βιολογία ζωολογικών κήπων». Η κύρια διαπίστωση είναι ότι τα ζώα στους ζωολογικούς κήπους δεν πρέπει να θεωρούνται «αιχμάλωτα» αλλά «κάτοχοι ιδιοκτησίας», δηλαδή κύριοι του εδάφους των οριοθετημένων χώρων τους. Σημαδεύουν και υπερασπίζονται

αυτή την επικράτεια, όπως κάνουν και στο φυσικό τους περιβάλλον, και αν τα κλουβιά περιέχουν εκείνα τα στοιχεία που έχουν σημασία γι' αυτά και στο φυσικό τους περιβάλλον, δεν έχουν ούτε ανάγκη ούτε επιθυμία να εγκαταλείψουν αυτή την ιδιοκτησία, αλλά, αντίθετα, παραμένουν μέσα σ' αυτή, ακόμη και όταν θα είχαν την ευκαιρία να δραπετεύσουν ή να επιστρέψουν σ' αυτό το «ασφαλές καταφύγιο», αν κατά λάθος είχαν δραπετεύσει. Κατά συνέπεια, τόνισε ότι η ποιότητα των περιφράξεων («επίπλωση», δομή) είναι εξίσου ή και περισσότερο σημαντική από την ποσότητα (χώρος, διαστάσεις). Μεταξύ πολλών άλλων, κατέστησε σαφές ότι τα ζώα στο φυσικό περιβάλλον δεν χρειάζονται τεράστιους χώρους και ότι όλες οι ανάγκες τους μπορούν να ικανοποιηθούν σε κοντινή απόσταση, ότι, στην πραγματικότητα, τα ζώα δεν μετακινούνται για ευχαρίστηση αλλά για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους. Η βιολογία των ζωολογικών κήπων θα πρέπει να ασχολείται επομένως με τη μελέτη της ζωής των ζώων στο φυσικό τους περιβάλλον, προκειμένου να τους παρασχεθούν οι κατάλληλες

της μεταρρύθμισης, ένας διαχειριστής της μη ανθρώπινης ζωής, ο οποίος δημοσίευσε κατανοητά και επιδραστικά πρακτικά εγχειρίδια για την τέχνη και την τεχνική της αποτελεσματικής και επιστημονικά ορθής φύλαξης ζώων σε αιχμαλωσία. Τα έργα του συνδυάζουν την περιγραφική βιολογία με τη φιλοσοφία και το πρωτόκολλο, καταλαμβάνοντας μια περιοχή μεταξύ επιστημονικής γνώσης και διαχειριστικής πρακτικής. Ως διευθυντής ήταν γνωστός για τις μακροχρόνιες και λεπτομερείς επιθεωρήσεις του και επέμενε στην ενδελεχή εποπτεία όλων των πτυχών της οργάνωσης των ζωολογικών κήπων. Μετά τον Hediger και άλλους, οι ζωολογικοί κήποι έγιναν θεσμοί που επιδιώκουν να παραγάγουν άγρια ζώα με αυθεντικότητα, σε ένα καθεστώς αλήθειας που διατάσσει τα μη ανθρώπινα σώματα έτσι ώστε να διασφαλίζεται η έκφραση των φυσικών τους κανόνων. Το σημαντικότερο για την πρακτική του ήταν η προβληματοποίηση της υποκειμενικότητας των ζώων ως

συνθήκες διατήρησης υπό την ανθρώπινη φροντίδα. Στην κτηνοτροφία, ο στόχος αυτής της αντίληψης –καθοδηγούμενος από το αξίωμα «να μετατρέπουμε τα κλουβιά σε εδαφικές επικράτειες»– ήταν η ικανοποίηση των βιολογικών και ηθολογικών απαιτήσεων στην περίπτωση των εκθεμάτων ζώων. Οι δημοσιεύσεις του Hediger επηρέασαν τη διατήρηση άγριων ζώων υπό ανθρώπινη φροντίδα, ιδίως την κατασκευή των κλουβιών και τον σχεδιασμό των ζωολογικών κήπων (Πηγή: Wikipedia) (Σ.τ.μ.).

εκείνου του αντικειμένου μέσω του οποίου ασκείται αποτελεσματικότερα η εξουσία: «Οι σχέσεις μεταξύ του ζωολογικού κήπου και της συγκριτικής ψυχολογίας είναι αμοιβαίες», έγραφε, «και σήμερα οι ζωολογικοί κήποι μπορούν να αναμένουν μεγάλη βοήθεια από τα αποτελέσματα της ψυχολογικής έρευνας των ζώων». ²⁵ Δηλαδή, ήταν ειδικά η ηθολογία και η ψυχολογία των ζώων –οι επιστήμες της συμπεριφοράς και του νου των ζώων– που εφαρμόσε για την εκλέπτυνση των βιολογικών τεχνικών διαχείρισης και φροντίδας στους ζωολογικούς κήπους.

Πόσο σημαντική ήταν η υποκειμενικότητα των ζώων ως αντικείμενο της βιοεξουσίας είναι πιο ορατό αν αντιπαραβάλουμε την ηθοπολιτική μεταρρύθμιση του Hediger στο σχεδιασμό των ζωολογικών κήπων με την προηγούμενη, διασημότερη επανάσταση του Γερμανού εμπόρου ζώων Carl

²⁵ H. Hediger, *Wild Animals in Captivity: An Outline of the Biology of Zoological Gardens*, μτφρ. Geoffrey Sircom, Ν. Υόρκη: Dover Publications, 1964, 3. Βλ. επίσης 53· H. Hediger, *The Psychology and Behavior of Animals in Zoos and Circuses*, μτφρ. Geoffrey Sircom, Ν. Υόρκη: Dover Publications, 1968· Heini Hediger, *Man and Animal in the Zoo: Zoo Biology*, μτφρ. Gwynne Vevers & Winwood Reade, Ν. Υόρκη: Delacorte Press, 1969, 191.

Hagenbeck αναφορικά με την έκθεση και την ανατομοπολιτική των ζώων.²⁶ Ο Hagenbeck ήταν αυτός που αντικατέστησε τα κάγκελα και τους τοίχους των εκθεμάτων των ζωολογικών κήπων με παράθυρα και τάφρους, με μετασχηματιστικά αποτελέσματα για τους ανθρώπους επισκέπτες, αλλά με βάση την εμπειρικά ελεγμένη γνώση των ανατομικών ορίων των ζώων, δηλαδή, για παράδειγμα, τη μέγιστη απόσταση που μπορεί να πηδήξει ένα λιοντάρι ή να σκαρφαλώσει ένας πίθηκος. Η προσέγγιση του Hediger ήταν διαφορετική στο ότι, εκτός από το σώμα, προβληματοποίησε ιδιαίτερα τον νου των ζώων, τους συχνά υποτιμημένους ψυχολογικούς τροποποιητές των σωματικών ικανοτήτων. Χρησιμοποιώντας συγκριτικές ψυχολογικές γνώσεις που απέκτησε μέσω πειραμάτων ο Hediger μπόρεσε να κατασκευάσει εκθέματα που ήταν σε θέση

²⁶ N. Rothfels, *Savages and Beasts: The Birth of the Modern Zoo*, Βαλτιμόρη & Λονδίνο: The Johns Hopkins University Press, 2002· M. Chrulw, «“An art of both caring and locking up”: Biopolitical Thresholds in the Zoological Garden», *SubStance* 43:2 (2014): 124-147. Ο Carl Hagenbeck (Καρλ Χάγκενμπεκ, 1844-1913) υπήρξε διάσημος Γερμανός έμπορος και εκπαιδευτής ζώων, ο οποίος έλεγχε τα ζώα με το να τα συναναστρέφεται, τονίζοντας στους θεατές την εξυπνάδα και την προσαρμοστικότητά τους. Δημιούργησε τον σύγχρονο ζωολογικό κήπο με οριοθετημένους χώρους ζώων χωρίς κάγκελα που ήταν πιο κοντά στο φυσικό τους περιβάλλον. Ο μετασχηματισμός της αρχιτεκτονικής των ζωολογικών κήπων που ξεκίνησε από αυτόν είναι γνωστός ως επανάσταση Χάγκενμπεκ. Ο Hagenbeck ίδρυσε τον πιο επιτυχημένο ιδιωτικό ζωολογικό κήπο της Γερμανίας, το Tierpark Hagenbeck, ο οποίος μεταφέρθηκε στη

να εξηγήσουν καλύτερα τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα των αιχμάλωτων κατοίκων τους: «Τα κάγκελα και τα τζάμια δεν είναι πάντα απαραίτητα για να κρατήσουν ένα πλάσμα σ' ένα συγκεκριμένο σημείο· συχνά οι ψυχολογικοί παράγοντες λειτουργούν ως κράσπεδα ή ως ισχυρές περιοριστικές επιρροές». ²⁷ Επέβλεψε έτσι τη μετάβαση από την καταπίεση των κλουβιών στην παραγωγή και τον εμπλουτισμό της εδαφικής επικράτειας.²⁸

Έχοντας κάποτε αντικειμενοποιηθεί ως σκέτη «γυμνή ζωή», ανώνυμα και αντικαταστάσιμα σώματα που υπόκεινται σε βία και παραμέληση, τα ζώα στους ζωολογικούς κήπους σταδιακά υποκειμενοποιήθηκαν ως επιστημονικά γνώσιμα και ατομικά ανατρεφόμενα υποκείμενα βιοπολιτικής μέριμνας. Κατέληξαν

σημερινή του θέση στην περιοχή Stellingen του Αμβούργου το 1907. Το 1876 έστειλε έναν συνεργάτη του στο αιγυπτιακό Σουδάν για να φέρει μερικά άγρια θηρία και Νούβιους. Το έκθεμα με τους Νούβιους είχε επιτυχία στην Ευρώπη και περιόδευσε στο Παρίσι, το Λονδίνο και το Βερολίνο. Το 1880, ο πράκτοράς του Johan Adrian Jacobsen στρατολόγησε μια ομάδα οκτώ Ινουίτ του Λαμπραντόρ. Η ομάδα περιόδευσε σε διάφορες πόλεις της Γερμανίας και της Ευρώπης. Και οι οκτώ Ινουίτ πέθαναν από ευλογιά (Πηγή: Wikipedia) (Σ.τ.μ.). ²⁷ Hediger, *Wild Animals in Captivity*, 6. Βλ. επίσης *Man and Animal in the Zoo*, 191.

²⁸ H. Hediger, «From Cage to Territory», μτφρ. Hilda Morris, στο *The World of Zoos: A Survey and Gazetteer*, επιμ. Rosl Kirchshofer (Λονδίνο: Batsford, 1968), 9-20.

να κυβερνώνται ως υποκείμενα της δικής τους εμπειρίας, με τρόπους αντίληψης που χαρακτηρίζουν το είδος τους και την ατομική ιστορία της ζωής τους· να κυβερνώνται ως υποκείμενα που δρουν, που επιδεικνύουν χαρακτηριστικές συμπεριφορές οι οποίες μπορούν να αξιολογηθούν λεπτομερώς από τους φροντιστές τους και έτσι να τροποποιηθούν και να βελτιστοποιηθούν προς διάφορους στόχους (αναπαραγωγή, φυσική έκφραση, υγεία και ζωτικότητα). Ο Hediger έκανε συχνά την παρατήρηση ότι «το ζώο δεν ζει μόνο με ψωμί»²⁹ – αναφερόμενος στην ανάγκη φυσικής ανατροφής από την άποψη της ψυχολογίας και της φυσιολογίας. Η επιστημονική γνώση της συμπεριφοράς των ζώων συνυφάνθηκε στενά με τη βιοπολιτική μεσολάβηση: «Στις καθημερινές εργασίες ρουτίνας του ζωολογικού κήπου είναι κανείς συχνά σε θέση, ως ψυχολόγος των ζώων, τόσο να προβλέψει με ακρίβεια τη συμπεριφορά ενός ζώου σε μια συγκεκριμένη κατάσταση, όσο και να λάβει τα κατάλληλα πρακτικά μέτρα για να προλάβει το είδος της αναμενόμενης συμπεριφοράς».³⁰ Η υποκειμενική

συμπεριφορά των ζώων έγινε ένας τομέας ηθοπολιτικής παρέμβασης γύρω από τον οποίο οικοδομήθηκε ο λόγος και η πρακτική της βιολογίας των ζωολογικών κήπων. Ενώ διατήρησε τη δική της αναγκαία σχέση με τον θάνατο των ζώων, αυτή η βιοπολιτική ασχολήθηκε κυρίως με το να κάνει ζωή, με το να παρεμβαίνει σωστά και αποτελεσματικά για να εμπλουτίζει και να καλλιεργεί τη σωματική και ψυχολογική υγεία, την ευζωία και τη φυσικότητα των κηδεμονευόμενων ζώων της.³¹ Πρόκειται για έναν ουσιαστικά παραγωγικό μηχανισμό ποιμαντικής εξουσίας αφιερωμένο στην ενδελεχή, εξατομικευμένη φροντίδα μη ανθρώπινων έμβιων όντων, όπου η γνώση της βιολογίας των ζωολογικών κήπων, της ηθολογίας και της ψυχολογίας των ζώων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με ένα πρόγραμμα αφιερωμένο στην παραγωγή ζωτικών κανονιστικών προτύπων. Η εξουσία πάνω στη ζωή των ζώων περνούσε εδώ όχι μόνο μέσα από τα σώματά τους αλλά, κυρίως, μέσα από τις ψυχές τους, που ήταν επιστημονικά γνωστές και

²⁹ Hediger, *Man and Animal in the Zoo*, 129· *Wild Animals in Captivity*, 120.

³⁰ Hediger, *The Psychology and Behavior of Animals*, 2. Η γνώση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων των ζώων είχε επίσης πρακτική χρησιμότητα: «Τα αποτελέσματα της έρευνας στην κοινωνιολογία των ζώων δεν έχουν καθαρά επιστημονικό και θεωρητικό ενδιαφέρον, αλλά συχνά έχουν πρωταρχική σημασία για τη διαχείριση των ζωολογικών κήπων. Αν θέλουμε να διαχειριστούμε σωστά ένα ζώο, είτε πρόκειται για ψάρι, είτε για

τραγουδοπούλι, είτε για καμηλοπάρδαλη, πρέπει να γνωρίζουμε τους κανόνες και τις τελετουργίες που είναι απαραίτητες σε κάθε περίπτωση για τη συναναστροφή μεταξύ ζώου και ζώου» (62). Βλ. επίσης 60, 230-231.

³¹ M. Chrulow, «Preventing and Giving Death at the Zoo: Heini Hediger's "Death Due to Behaviour" » στο *Animal Death*, επιμ. Fiona Probyn-Rapsey & Jay Johnston, Σύδνεϋ: Sydney University Press, 2013, 221-238.

διαμορφωμένες από τους φροντιστές τους.

3. Η υπόθεση της καταστολής και οι σχέσεις ανθρώπου-ζώου

Συνεπώς, οι υποκειμενικότητες των ζώων έχουν από καιρό ενσωματωθεί πλήρως στη βιοεξουσία ως αντικείμενα γνώσης, εξουσίας και παρέμβασης. Είναι ανεπαρκές να κατανοήσουμε τις σχέσεις ανθρώπου-ζώου αποκλειστικά μέσα από τους φακούς της κυριαρχίας, της εκμετάλλευσης, της εκμηχάνισης, του αποκλεισμού και της βίας. Η σκέψη του Foucault μας επιτρέπει να προβληματοποιήσουμε όχι μόνο τις αρνητικές διεργασίες της εξουσίας, μέσω των οποίων οι αδύναμοι καταπιέζονται και γίνονται αόρατοι, αλλά και την εξουσία στην παραγωγικότητά της, στον βαθμό που ανοίγει νέα πεδία παρέμβασης στην ταξινόμηση και τη διακυβέρνηση, στην αναπόφευκτη ορατότητα.³² Το ζωοπολιτικό καθήκον είναι να ασκηθεί κριτική από κοινού στην αντικειμενοποίηση και την υποκειμενοποίηση, τόσο στον υποβιβασμό των ζώων (animalizing reduction) όσο και τη βιοπολιτική παραγωγή της

³² Μ. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας Ι. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011· «Αλήθεια και εξουσία (Συζήτηση με τον Α. Fontana και τον Ρ. Pasquino το 1977)», στου ιδίου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον 1987, 11-37.

ανθρώπινης και μη ανθρώπινης ζωής. Είναι ασφαλώς αλήθεια ότι η ανθρώπινη εξουσία πάνω στα ζώα είναι συχνά μονόπλευρη σε βαθμό που, όπως το έθεσε ο Foucault, «οριακά, εξαναγκάζει ή εμποδίζει απόλυτα».³³ Όμως μια τέτοια εξουσία είναι «πάντα ένας τρόπος δράσης πάνω σ' ένα ή σε πολλά δρώντα υποκείμενα, κι αυτό στον βαθμό που δρουν ή είναι επιδεκτικά δράσης»³⁴ – και αυτό παραμένει έτσι (αν και με ποικίλους τρόπους) στην περίπτωση των μη ανθρώπινων υποκειμένων σε όλη τους την πολλαπλότητα.

Ωστόσο, το πόσο σημαντική είναι η υποκειμενικότητα των ζώων και η παραγωγική της επένδυση από τη βιοεξουσία δεν έχει ακόμη αναγνωριστεί πλήρως στις σύγχρονες θεωρίες των σχέσεων ανθρώπου-ζώου. Στις τελευταίες διαλέξεις του για το θηρίο/κτήνος και τον κυρίαρχο, ο Jacques Derrida αρνείται τη σημασία του «κατωφλίου της βιολογικής νεωτερικότητας» του Foucault, υποστηρίζοντας ότι οι σχέσεις μας με τα ζώα (συμπεριλαμβανομένων εκείνων του ζωολογικού κήπου) εξακολουθούν να διέπονται από τη λογική και τη δομή της

³³ Φουκό, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», 92.

³⁴ Στο ίδιο.

κυρίαρχης βίας.³⁵ Παρομοίως, η ανάλυση της ανθρωπολογικής μηχανής από τον Giorgio Agamben δεν αναγνωρίζει πλήρως τα ζώα ως υποκείμενα της παραγωγικής βιοεξουσίας, αλλά αντιθέτως –στα σχήματα που χρησιμοποιεί για το δίχως κόσμο τσιμπούρι και την κομμένη στα δύο μέλισσα– τα διατηρεί ως ακραία παραδείγματα γυμνής ζωής.³⁶ Ακόμη και στην οξυδερκή υλιστική ανάλυση της Nicole Shukin για τις επιπτώσεις της σύγχρονης βιοεξουσίας και του καπιταλισμού στα ζώα, η προσοχή που δίνεται στην υποκειμενικότητα των ζώων είναι ελάχιστη, τα ζώα αναλύονται υπό το πρίσμα της απόδοσης [rendering], μια διττή έννοια που αναφέρεται τόσο στη μιμητική αναπαραγωγή των ζώων ως εικόνων, όσο και στη βίαιη αναγωγή των σωμάτων των ζώων σε χρήσιμα ή άχρηστα υπολλείματα.³⁷

Κριτικές των ζωολογικών κήπων και άλλων καθεστώτων εξουσιαστικών σχέσεων ανθρώπου-ζώου έχουν επίσης αποκαλύψει τη βία και την κυριαρχία τους. Ωστόσο, όπως δείχνει το παράδειγμα της βιολογίας του ζωολογικού κήπου του Hediger, ενάντια σε αυτή την υπόθεση της καταστολής, τα ζώα

στην πραγματικότητα κατανοούνται, παράγονται και κυβερνώνται σήμερα όχι μόνο ως παθητικά, πάσχοντα θύματα, φτωχά-σε-κόσμο και γυμνά, ως γυμνή ζωή, αναγώγιμα σε μηχανές, πράγματα και υπολείμματα, αλλά ως υποκείμενα κόσμων. Η αναγνώριση της υποκειμενικής τους εμπειρίας, συμπεριφοράς και αυτονομίας δεν υπονομεύει τη βιοπολιτική διαχείρισή τους, αλλά, σε μεγάλο αριθμό περιπτώσεων, αποτελεί ακριβώς το επιστημονικά γνώσιμο μέσο βελτιστοποίησης και εντατικοποίησής της. Δεν είναι μόνο τα σιωπηλά, εξαθλιωμένα ή μηχανικά ζώα με τα οποία ασχολείται η εξουσία, αλλά επίσης, και ίσως σήμερα ιδιαίτερα, τα ζώα ως μοναδικά υποκείμενα νοήματος και δράσης, ζώα που οι ικανότητες διαμόρφωσης του κόσμου, οι χαρακτηριστικές τού είδους τους και ατομικές εμπειρίες, ικανότητες και αντιλήψεις, είναι αντικείμενο γνώσης και παρέμβασης, είναι εκείνο με το οποίο παράγονται συγκεκριμένα αποτελέσματα, όπως η αλήθεια, η υπακοή, η παραγωγικότητα ή η αγριότητα.

Έχουμε, λοιπόν, κάποιους λόγους να είμαστε επιφυλακτικοί όσον αφορά την αναγέννηση της υποκειμενικότητας των ζώων,

³⁵ Βλ. J. Derrida, *The Beast & the Sovereign*, τόμ. 1, επιμ. Michel Lisse, Marie-Louise Mallet and Ginette Michaud, μτφρ. Geoffrey Bennington, Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press, 2009. Chrulew, «“An art of both caring and locking up”».

³⁶ Agamben, Το ανοιχτό. Chrulew, «Animals in Biopolitical Theory».

³⁷ N. Shukin, *Animal Capital: Rendering Life in Biopolitical Times*, Μινεάπολις: University of Minnesota Press, 2009, 156, 197.

η οποία συχνά εξυμνείται ως να υπονομεύει τη βαθιά και εκτεταμένη κυριαρχία των μη ανθρώπινων ζώων. Ο πολλαπλασιασμός των ζωικών υποκειμένων που οι Chebili και Lestel θεωρούν επακόλουθο του θανάτου του ανθρώπου –είτε παρατηρείται στις θεωρίες για τα δικαιώματα και την ευημερία των ζώων, είτε στις προσπάθειες να παρασχεθεί νομική προσωπικότητα στους μεγάλους πιθήκους, ή στην εμπειρική αναγνώριση των μοναδικών και μεστών νοήματος τρόπων αντίληψης και οπτικών των διαφόρων ειδών– θέτει τέρμα στην καρτεσιανή αναγωγή των ζώων σε μηχανές και αμφισβητεί μορφές διειδικής κυριαρχίας. Ωστόσο, αυτό δεν υπονομεύει την υποταγή τους στους μηχανισμούς της βιοεξουσίας· η υποκειμενικότητα των ζώων έχει συχνά χρησιμοποιηθεί ως το ίδιο το μέσο διαχείρισής τους. Πράγματι, οι αποτελεσματικότερες μορφές εξουσίας επί των ζώων είναι συχνά εκείνες που διαθέτουν την ακριβέστερη γνώση του νου και της συμπεριφοράς των ζώων – και είναι έτσι σε θέση να παρεμβαίνουν ώστε να τα καθοδηγούν και να τα

³⁸ Ο Jakob von Uexküll (Γιάκομπ φον Ύξκυλ) (1864-1944) ήταν Γερμανός βιολόγος από τη Βαλτική, ο οποίος εργάστηκε στους τομείς της μυϊκής φυσιολογίας και της μελέτης της συμπεριφοράς των ζώων, ενώ άσκησε επιρροή στην κυβερνητική της ζωής. Μία από τις πιο αξιοσημείωτες συμβολές του είναι η έννοια του *Umwelt* (περιβάλλον), η οποία χρησιμοποιήθηκε από τον σημειολόγο Thomas Sebeok (Σέμπεκ) και τον

μεταμορφώνουν ακόμη πιο αποτελεσματικά και εντατικά.

Για παράδειγμα, η σημερινή αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τη θεωρία του περιβάλλοντος (*Umwelt-theory*) του θεωρητικού βιολόγου Jakob von Uexküll ³⁸ φαίνεται συχνά εκλαμβάνεται ως αντίδοτο στον καρτεσιανισμό που αποκάλυψαν στοχαστές όπως ο Derrida στην ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας, και άλλοι σε αναγωγικές μορφές της βιολογίας από τον συμπεριφορισμό έως την κοινωνιοβιολογία.³⁹ Στην εισαγωγή του στη νέα μετάφραση του διασημότερου έργου του Uexküll, ο Dorion Sagan υποστηρίζει ότι η προσοχή του Uexküll στα σημειωτικά στοιχεία της εσωτερικής εμπειρίας που αποκλείονται από τον καρτεσιανισμό και παραμελούνται από τη μεταδαρβινική βιολογία «είναι προς διαρκή μας ωφέλεια». Όπως εξηγεί ο Sagan:

Η έννοια ενός ξεχωριστού αντιληπτικού σύμπαντος για τις μέλισσες και τα άλλα ζώα ανήκει στον Uexküll. Ο Uexküll βλέπει τις αντιλήψεις, τις επικοινωνίες και τις σκόπιμες

φιλόσοφο Martin Heidegger (Χάιντεγκερ). Τα έργα του καθιέρωσαν τη βιοσημειωτική ως ξεχωριστό ερευνητικό πεδίο (Πηγή: Wikipedia) (Σ.τ.μ.).

³⁹ J. Derrida, *The Animal That Therefore I Am*, επιμ. Marie-Louise Mallet, μτφρ. David Wills, Ν. Υόρκη: Fordham University Press, 2008· E. Crist, *Images of Animals: Anthropomorphism and Animal Mind*, Φιλαδέλφεια: Temple University Press, 1999.

συμπεριφορές των οργανισμών ως μέρος του σκοπού και των αισθήσεων μιας φύσης που δεν περιορίζεται στα ανθρώπινα όντα. Η πεποίθηση του Uexküll ότι οι μη ανθρώπινες αντιλήψεις πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε κάθε βιολογία που αξίζει το όνομά της [...] είναι μια ευπρόσδεκτη τονωτική ένεση ενάντια στην άποψη ότι τα μη ανθρώπινα όντα είναι σαν μηχανές, α-νόητα [*senseless*].⁴⁰

Μπορεί να είναι μια ευπρόσδεκτη τονωτική ένεση – και όπως πολλοί στοχαστές, μεταξύ των οποίων και ο Lestel, έχουν δείξει, η μορφή του κτήνους-μηχανής υπήρξε ένα όπλο-κλειδί στον πόλεμο της κοινωνίας μας εναντίων των ζώων.⁴¹ Ωστόσο, η αναγνώριση της υποκειμενικότητας των ζώων από μόνη της δεν βοηθάει πολύ στην προβληματοποίηση πολλών από τους τρόπους με τους οποίους κυβερνώνται τα ζώα σήμερα. Είναι ιδιαίτερα ανεπαρκές να εστιάζουμε, όπως κάνει ο Sagan, μόνο στη θέση της πρωτο-ζωοσημειωτικής του Uexküll εντός του τομέα της επιστημονικής γνώσης, χωρίς επίσης να αναλύουμε

τα αποτελέσματα μιας τέτοιας γνώσης στον τομέα της εξουσίας.⁴²

Η οπτική του Uexküll για την υποκειμενικότητα των ζώων έχει ήδη ληφθεί υπόψη και μάλιστα έχει εφαρμοστεί στις βιοπολιτικές τεχνικές και στρατηγικές του Hediger. Ο Brett Buchanan έχει ρίξει φως στην εννοιολογική πρόσληψη της «σαπουνόφουσας» του von Uexküll στην ηπειρωτική φιλοσοφία.⁴³ Οι χαλαροί περίπατοι του θεωρητικού βιολόγου στο δάσος έχουν το πρακτικό τους αντίστοιχο στις γρήγορες και διεξοδικές πρωινές επιθεωρήσεις του Hediger στους ζωολογικούς του κήπους. Μαθητής του Adolf Portmann, ο Hediger ήταν ένας αντι-αναγωγιστής που επέμενε ότι τα ζώα δεν ήταν καθόλου μηχανές αλλά βιολογικοί οργανισμοί με μοναδικούς αντιληπτικούς κόσμους – τόσο καλύτερα για να τα κρατά και να τα διαχειρίζεται κανείς σε αιχμαλωσία. Χρησιμοποίησε τις θεωρίες του Uexküll σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους τα ζώα κατασκευάζουν τους φαινομενικούς

⁴⁰ D. Sagan, «Introduction: Umwelt after Uexküll», στο Jakob von Uexküll, *A Foray into the Worlds of Animals and Humans, with A Theory of Meaning*, μτφρ. Joseph D. O’Neil (Μινεάπολις: University of Minnesota Press, 2010), 1-34 (4, 3). «Με τον Uexküll το εσωτερικό πραγματικό [inner real] επιστρέφει στη συνειδητοποίηση ότι όχι μόνο εμείς αισθανόμαστε και νιώθουμε αλλά και άλλοι αισθανόμενοι οργανισμοί, και ότι οι αλληλεπιδράσεις μας και οι σηματοδοτικές μας αντιλήψεις [signaling perceptions] έχουν συνέπειες πέρα

από τις ντετερμινιστικές υπεραπλουστεύσεις μιας νεώτερης επιστήμης που έχει αποκλείσει όλες τις αιτίες που δεν είναι άμεσες και μηχανικές» (8).

⁴¹ Βλ., για παράδειγμα, D. Lestel, *L’Animal est l’avenir de l’homme: Munitions pour ceux qui veulent (toujours) défendre les animaux*, Παρίσι: Fayard, 2010.

⁴² Βλ., για παράδειγμα, Sagan, «Introduction», 25.

⁴³ B. Buchanan, *Onto-Ethologies: The Animal Environments of Uexküll, Heidegger, Merleau-Ponty, and Deleuze*, Albany: State University of New York Press, 2008.

τους κόσμους και κατανοούν τις ανθρωπογενείς αλλαγές στα ενδιαυτήματά τους, προκειμένου να προβεί σε πρακτικές παρεμβάσεις τόσο στα ζωολογικά εκθέματα όσο και στη διαχείριση της άγριας ζωής στα εθνικά πάρκα. Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία που έχουν για τα ζώα οι άνθρωποι και τα εισαγόμενα αντικείμενα, μπόρεσε να παρέμβει αποτελεσματικότερα, ώστε να αποτρέψει τις προβληματικές ψυχολογικές επιπτώσεις της αιχμαλωσίας και να εμπλουτίσει την εμπειρία του εγκλεισμού τους. Πράγματι, η στρατηγική εφαρμογή της κατανόησης των Umwelten των ζώων από τον Uexküll βρίσκεται στο επίκεντρο των βιοπολιτικών τεχνικών του Hediger για τη φροντίδα των αιχμάλωτων ζώων και την εξουσία πάνω τους: «Η εξαιρετική σημασία της αιχμαλωσίας για το άγριο ζώο μπορεί να εξηγηθεί καλύτερα με την ορολογία του J. von Uexküll. [...] Με τη σύλληψή του καταστρέφουμε ολοκληρωτικά τον προηγούμενο κόσμο του ζώου και το τοποθετούμε σε ένα διαφορετικό περιβάλλον. Το ζώο πρέπει να κατασκευάσει έναν εντελώς νέο υποκειμενικό κόσμο». ⁴⁴ Με βάση λοιπόν αυτή τη γνώση της αλήθειας των ζώων ως

υποκειμένων, ο Hediger ανέπτυξε ανώτερες τεχνικές για τη βελτιστοποιημένη υποκειμενοποίησή τους σε ανθρωπογενή περιβάλλοντα, ⁴⁵ τεχνικές που στη συνέχεια τελειοποιήθηκαν περαιτέρω και χρησιμοποιήθηκαν στη διαχείριση των έμβιων όντων όχι μόνο σε ζωολογικούς κήπους, αλλά και σε έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό από περιβάλλοντα που έχουν τροποποιηθεί από τον άνθρωπο.

Η υποκειμενικότητα των ζώων έχει γίνει σήμερα πεδίο διακριτών και σημαντικών αγώνων. Μηχανισμοί της βιοεξουσίας έχουν μετακινηθεί ευρέως στη φυσική ζωή, από τα καταφύγια [reserves] που κάποτε θεωρούνταν «άγρια» μέχρι τη χαρτογράφηση και τη χειραγώγηση των γονιδίων. Ωστόσο, είτε πρόκειται για κέρδος από τη σάρκα τους είτε για προστασία της βιοποικιλότητας, η εξουσία επί των ζώων ενεργοποιείται αποτελεσματικότερα μέσα από τη γνώση των ικανοτήτων, των συμπεριφορών και των τρόπων εμπειρίας των συγκεκριμένων ειδών, από την επικοινωνία με τα ζώα ως αισθανόμενα και ανταποκρινόμενα όντα. Στη βιομηχανική κτηνοτροφία όχι μόνο

⁴⁴ Hediger, *Wild Animals in Captivity*, 27-28. Βλ. επίσης Hediger, *Man and Animal in the Zoo*, 75-95.

⁴⁵ Ο Hediger αναφέρεται στις εννοήσεις και τις θεωρίες του Uexküll προκειμένου να καταδείξει την υπεροχή της βιολογίας του ζωολογικού του κήπου, τόσο έναντι αφελών προσπαθειών διατήρησης ζώων, όσο και έναντι ανεπαρκών ζωολογικών θεωριών που δεν λαμβάνουν υπόψη πόσο σημαντικό είναι το περιβάλλον για τα ζώα.

τα σώματα αλλά και οι προσωπικότητες, οι συναισθηματικές καταστάσεις και τα συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά των ζώων μετρώνται για να μεγιστοποιηθεί τόσο η παραγωγικότητα όσο και η «ευζωία» τους· η αυτιστική ενσυναίσθηση της Temple Grandin ⁴⁶ με την οπτική της αγελάδας απλώς κάνει αποδοτικότερη την παραγωγή πειθήνιας συμπεριφοράς και θανάτου. ⁴⁷ Οι διασπορείς άγριων ζώων και παρασίτων, παράλληλα με τους διαχειριστές της άγριας ζωής, γνωρίζουν πάρα πολύ καλά πώς αυτά αντιδρούν όταν σχεδιάζουν τις παγίδες και τα τεχνάσματά τους. Και στα προγράμματα επανεισαγωγής των ζώων και του εφοδιασμού τους με τα όσα τους είναι αναγκαία, όπου συνεργαζόμενοι βιολόγοι διατήρησης και βιολόγοι ζωολογικών κήπων προσπαθούν να κάνουν τα αιχμάλωτα ζώα να επιβιώσουν στην «άγρια φύση» των κατακερματισμένων οικοτόπων, είναι οι δεξιότητες, οι γνώσεις

⁴⁶ Η Mary Temple Grandin (γεννημένη στις 29 Αυγούστου 1947) είναι Αμερικανίδα πανεπιστημιακός που ασχολείται με τη συμπεριφορά των ζώων. Είναι υπέρμαχος της ανθρώπινης μεταχείρισης των ζώων προς σφαγή και συγγραφέας περισσότερων από εξήντα επιστημονικών εργασιών σχετικά με τη συμπεριφορά των ζώων. Η Grandin είναι σύμβουλος της βιομηχανικής κτηνοτροφίας, όπου προσφέρει συμβουλές σχετικά με τη συμπεριφορά των ζώων, και είναι ένα από τα πρώτα αυτιστικά άτομα που κατέγραψε τις γνώσεις που αποκόμισε από την προσωπική της εμπειρία του αυτισμού (Σ.τ.μ.).

⁴⁷ A. Williams, «Disciplining Animals: Sentience, Production, and Critique», *International Journal of Sociology and Social Policy* 24:9 (2004): 45-57· M. Cole,

και οι ικανότητες των ζώων που αυτοί γνωρίζουν, τροποποιούν και αποκαθιστούν, που λαμβάνονται υπόψη για να αντιστραφεί εντέλει η ίδια η υποταγή και εξάρτησής τους από την ανθρώπινη φροντίδα. ⁴⁸ Σε αυτά τα κανονιστικά και μετασχηματιστικά καθεστώτα, δημιουργούνται νέοι τρόποι υποκειμενοποίησης και μορφές κοινής ύπαρξης. Οι πειραματικές κοινότητες ανθρώπων και πιθήκων όχι μόνο προκαλούν την εμπειρική και νομική αναγνώριση των μεγάλων πιθήκων ως εμπρόθετων δραστών και προσώπων –τα δικαιώματα των οποίων υπερασπίζεται η Paola Cavalieri ενάντια στον ανθρωποκεντρισμό των αντι-ανθρωπιστών όπως ο Foucault⁴⁹– αλλά στην πραγματικότητα παράγουν πρωτοφανείς ζωικές υποκειμενικότητες, νέους τύπους όντων με ξεχωριστές ικανότητες. ⁵⁰ Και παρά τις προσπάθειες των φροντιστών να σχεδιάσουν «φυσικά» εκθέματα και να αναπαραγάγουν

«From “Animal Machines” to “Happy Meat”? Foucault’s Ideas of Disciplinary and Pastoral Power Applied to Animal-Centred’ Welfare Discourse», *Animals* 1:1 (2011): 83-101.

⁴⁸ M. Chrulw, «Saving the Golden Lion Tamarin», στο *Extinction Studies: Stories of Time, Death, and Generations*, επιμ. Deborah Bird Rose, Thom van Dooren & Matthew Chrulw, N. Υόρκη: Columbia University Press, 2017.

⁴⁹ P. Cavalieri, «A Missed Opportunity: Humanism, Anti-Humanism and the Animal Question», στο *Animal Subjects: An Ethical Reader in a Posthuman World*, επιμ. Jodey Castricano, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2008, 97-123.

⁵⁰ D. Lestel, *Paroles de singes: L’Impossible dialogue homme/primat*, Παρίσι: Découverte, 1995· Lestel, *L’Animal singulier*, 47-58.

«άγριες» συμπεριφορές, οι ζωολογικοί κήποι δεν μπορούν παρά να προκαλέσουν νέες συμπεριφορές στα ζώα τους, να δημιουργήσουν νέες διειδικές σχέσεις με το κοινό, με τους φροντιστές, με άλλα ζώα. Τα ίδια ερωτήματα επανέρχονται παντού όπου άνθρωποι και ζώα αλληλομετασχηματίζονται σε ασύμμετρες αλλά διαπραγματεύσιμες σχέσεις εξουσίας και γνώσης.

Σίγουρα, τα σώματα των ζώων έχουν υποταχθεί μέσω της υποβάθμισης και της απόκρυψης των ικανοτήτων τους να γνωρίζουν και να ανταποκρίνονται. Αλλά εξίσου έχουν παραχθεί και διαμορφωθεί μέσα από την ολοένα ακριβέστερη κατανόηση των ικανοτήτων και των προοπτικών τους. Παράλληλα με την αποδόμηση του νεοκαρτεσιανού αναγωγισμού και την κριτική της εξαίρεσης μιας βουβής και ζωοποιημένης «γυμνής ζωής», είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε και να αναλύσουμε την επιμονή μιας μορφής

⁵¹ C. Wolfe, *Animal Rites: American Culture, the Discourse of Species, and Posthumanist Theory*, Σικάγο: The University of Chicago Press, 2003· C. Wolfe,

παραγωγικής και υποκειμενοποιητικής ηθοεξουσίας που δρα πάνω σε μη ανθρώπινα ζώα ως υποκείμενα εμπειρίας και ως εμπρόθετους δράστες που αντιστέκονται, στο έργο της να φροντίζει τη ζωή, την υγεία και την ευημερία τους. Η προσοχή που έδωσε ο Foucault στις σχέσεις εξουσίας και στους τρόπους υποκειμενοποίησης, ως μέρος μιας υλιστικής γενεαλογίας εγχάρακτων σωμάτων και ψυχών ζώων, παραμένει απαραίτητη για τη θεωρητική ενδυνάμωση των σπουδών με θέμα τα ζώα ως κριτικού πεδίου που μπορεί να πραγματεύεται αποτελεσματικά, πέρα από τη ζωικότητα στα λογοτεχνικά και φιλοσοφικά κείμενα, τις τεχνολογίες της εξουσίας και τους λόγους της γνώσης που διαιωνίζουν τον θεσμικό ειδισμό.⁵¹ Σε μια εποχή που η βιοεξουσία ποντάρει όχι μόνο στη ζωή του ανθρώπινου είδους αλλά στη ζωή όλων των ειδών, ολόκληρων πλανητικών συστημάτων και οικολογιών, το καθήκον μας είναι μια ζωοπολιτική της αλήθειας.

Ποια είναι τα κρίσιμα ζητήματα σχετικά με τα ζώα σήμερα; Ίσως μπορούμε να προσαρμόσουμε την οπτική που άρεσε στον Foucault να παίρνει στο καντιανό ζήτημα του Διαφωτισμού, που αντιλαμβανόταν «το καθήκον της

Before the Law: Humans and Other Animals in a Biopolitical Frame, Σικάγο: University of Chicago Press, 2013.

φιλοσοφίας ως την κριτική ανάλυση του κόσμου μας. [...]
Πιθανώς το πιο αλάθητο φιλοσοφικό πρόβλημα είναι αυτό της
παρούσας εποχής, του τι είμαστε τη συγκεκριμένη τούτη
στιγμή». ⁵² Από την άποψη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας,
αυτό το καντιανό ερώτημα του Ποιος είμαι, ποιοι είμαστε
σήμερα; αντικαθιστά το καρτεσιανό ερώτημα του καθολικού,
διαχρονικού υποκειμένου. Και έτσι πρέπει κι εμείς να
εκτοπίσουμε τον μηχανομορφισμό της καρτεσιανής
προβληματικής, με τον αναγωγισμό της του ζώου-μηχανής,
καθώς και τον ανθρωποκεντρισμό της καντιανής
προβληματικής, για να ερωτήσουμε για τον πολλαπλασιασμό
των μη ανθρώπινων υποκειμένων που ακολουθεί τον θάνατο
του ανθρώπου: όχι μόνο, Σκέφτονται; ή ακόμη και Μπορούν να
υποφέρουν; αλλά Ποιοι είναι αυτοί, αυτοί οι άλλοι, σήμερα; Και
ποιοι θα μπορούσαν να γίνουν – να γίνουμε;

⁵² Foucault, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», 86. Βλ. επίσης,
M. Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Αθήνα: Έρασμος 1988.